

DİSİPLİNERARASI ve TEMATİK İSLÂM TARİHİ YAZILARI - I

Editörler
Prof. Dr. Eyüp Baş
Doç. Dr. Halide Aslan

DİSİPLİNERARASI ve TEMATİK İSLÂM TARİHİ YAZILARI - I

Editörler
Prof. Dr. Eyüp Baş - Doç. Dr. Halide Aslan

ISBN : 978-605-9247-90-0

9 786059 247900

Fiyatı: ₺ 30

grafiker.com.tr • 0 312 284 16 39

Ankara
Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Anabilim Dalı

DİSİPLİNLERARASI ve TEMATİK İSLÂM TARİHİ YAZILARI - I

Editörler

**Prof. Dr. Eyüp Baş
Doç. Dr. Halide Aslan**

Yazarlar

**Prof. Dr. Başak Koca Özer - Prof. Dr. Ali Özçağlar
Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan - Prof. Dr. Seda G. Gökmen
Prof. Dr. Hakan Anameriç - Prof. Dr. Hayriye Erbaş
Doç. Dr. Halide Aslan - Doç. Dr. Serdar Hakan Öztaner
Doç. Dr. Cahid Kara - Yrd. Doç. Dr. Mustafa Necati Barış
Yrd. Doç. Dr. Nurullah Yazar - Yrd. Doç. Dr. Talip Ayar
Arş. Gör. Fatma Merve Çınar - Arş. Gör. Mahmut Dilbaz**

Ankara 2017

Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları I

Editörler

Prof. Dr. Eyüp Baş
Doç. Dr. Halide Aslan

Yazarlar

Prof. Dr. Başak Koca Özer
Prof. Dr. Ali Özçağlar
Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan
Prof. Dr. Seda G. Gökmen
Prof. Dr. Hakan Anameriç
Prof. Dr. Hayriye Erbaş
Doç. Dr. Halide Aslan
Doç. Dr. Serdar Hakan Öztaner
Doç. Dr. Cahid Kara
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Necati Barış
Yrd. Doç. Dr. Nurullah Yazar
Yrd. Doç. Dr. Talip Ayar
Arş. Gör. Fatma Merve Çınar
Arş. Gör. Mahmut Dilbaz

ISBN: 978-605-9247-90-0

1. Baskı

Aralık, 2017 / Ankara
100 Adet

Grafiker®

Yayınları

Yayın No: 258

Web: grafikeryayin.com

**Kapak, Sayfa Tasarımı,
Baskı ve Cilt**

Grafiker®

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

1. Cadde 1396. Sokak No: 6

06520 (Oğuzlar Mahallesi)

Balgat-ANKARA

Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx

Faks : 0 312. 284 37 27

E-mail : grafiker@grafiker.com.tr

Web : grafiker.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	5
Antropolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi.....	9
<i>Başak Koca Özer</i>	
Tezlerimiz ve Biz: İlahiyat Fakültelerindeki Lisansüstü İslâm Tarihi Tezlerinin Değerlendirilmesi.....	21
<i>Halide Aslan</i>	
Arkeolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi.....	41
<i>Serdar Hakan Öztaner</i>	
İlk Dönem İslâm Tarihi'nde Yargı.....	65
<i>Mustafa Necati Barış</i>	
Coğrafyanın Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi.....	83
<i>Ali Özçağlar</i>	
Endülüs'te Kadını Çalışmak.....	99
<i>Fatma Merve Çınar</i>	
Türkiye'de Bilim Tarihçiliği	115
<i>Melek Dosay Gökdoğan</i>	
İslâm Coğrafyasında Mecûsî Olmak.....	129
<i>Cahid Kara</i>	
Dil Biliminin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi.....	141
<i>Seda G. Gökmen</i>	
Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan	153
<i>Nurullah Yazar</i>	
Bilgi-Belge Yönetiminin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi	183
<i>Hakan Anameriç</i>	

Bir "Tez" in Hikâyesi ve Mâhiyeti:	
II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı.....	203
<i>Mahmut Dilbaz</i>	
Sosyolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi:	
Sosyoloji İle Tarihi Buluşturan Damarlar.....	223
<i>Hayriye Erbaş</i>	
Osmanlı Devleti'nde Fetvâ.....	257
<i>Talip Ayar</i>	
Programdan Kareler.....	271

Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan

Nurullah Yazar*

1. Selçuklular Kimdir?

Selçuklu tarihinin yazılması en zor kısımlarından birisi ailenin kökenidir. Birçok araştırmacı tarafından ele alınan konu hakkında, üzerinde herkesin ittifak ettiği bir sonuca varılamamıştır. Bunda atlı göçebe kültürden gelen Selçukluların yazılı kültürle buluşmalarının XI. yüzyılın ortalarına tekabül etmesi ve geçmişlerine dair bilgilerinin menkıbevî/efsanevî bir şekil alması önemli bir etkidir. Kaynaklarımızın ifadesine göre Selçuklular, Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensuptur¹ ve bilinen en eski üyesi "demir yaylı" lakabıyla anılan Dukâk (veya Tukâk)'tır. Oğuz Yabgu Devleti'nde görevli olan Dukak'ın hayatı hakkındaki en önemli bilgimiz onun devlet içerisinde saygın bir yere ve büyük bir nüfuza sahip olduğu hususudur.² Dukâk'ın ardından hanedana ismini veren oğlu Selçuk obanın başına geçmiştir. Devlet içerisinde üst düzey bir görevli olan ve "subaşı" unvanıyla anılan Selçuk, X. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz Yabgusuyla yaşadığı, muhtemelen otorite kaynaklı, bir tartışmanın ardından yanındaki küçük bir grupla devletin kışlık başkenti Yengikent'ten yazlık başkenti Cend'e göç etmek zorunda kalmıştır.³ Bir taraftan Oğuz Yabgusu'nun tehditleri, diğer taraftan Samanîlerin baskıları arasında sıkışan Sel-

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, yazar@ankara.edu.tr

1 Hüseyinî, Sadreddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lugal, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, s. 2; Reşîdüddîn, Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih: Selçuklular Tarihi*, II/5, yay. Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara 1960, s. 5; Kazvîni, Hamdullâh b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullâh Müstevî, *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985, s. 426.

2 Hüseyinî, s. 1; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1966, IX, 473; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s. 38.

3 Hüseyinî, s. 2; İbnü'l-Esîr, IX, 474.

çuk Bey, obasının bundan sonraki serüvenini tam anlamıyla değiştirecek bir karar alarak İslamiyet'i kabul etmiştir.

Selçuklular için XI. yüzyılın ilk çeyreği yurt arayışları içerisinde geçti. Önce Maverâünnehir'e ardından Hârizm'e göç eden ve her seferinde büyük kayıplar veren Selçuklular son olarak 426/1035 tarihinde Horasan'a geçmenin kendileri için daha uygun olacağına karar verdiler. Selçukluların bölgeye gelişi sadece kendi tarihleri açısından değil, aynı zamanda hem Gazneliler hem de bölge tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Yaklaşık 5 yıl süren Selçuklu-Gazneli mücadelesinin sonucunda 6 Ramazan 431/21 Mayıs 1040 tarihinde başlayan ve üç gün süren Dandanakan Savaşı'nın ardından Gazneliler varlıklarını sürdürmeyi devam ettirseler de bir daha eski parlak günlerine dönememişlerdir. Selçuklular ise Tuğrul Bey yönetiminde Horasan'ın tek gücü olma yolunda önemli bir rakibi mağlup etmenin verdiği özgüven ile hızlı bir yükseliş sürecine girmişlerdir. Uzun ve yorucu bir sürecin ardından Selçuklular İslam dünyasının merkezinde en önemli güç haline gelmişlerdi.

2. İsfahan ve İsfahanlılar

154

2.1. Şehrin İsmi

Bazı araştırmacılara göre İsfahan, İran coğrafyasının en eski şehirdir.⁴ Hatta şehrin tarihi ile İran'ın tarihi eş zamanlı olarak görülmektedir.⁵ İsfahan'ı ifade etmek için farklı kaynaklarda Gâbâ, Gâbe, Gâben, Gâbeyan, Gey⁶, Ceyy⁷, Aspahân⁸, Esbahân⁹, İspahan¹⁰, Sibâhân¹¹, İsbahân¹², Sipâhân¹³, İsfahan¹⁴, Aspahan¹⁵, Aspadana¹⁶

4 Lütfullah Hünerfer, *Râhnümâ-yi isfahan*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994, s. 25.

5 Lütfullah Hünerfer, *Âşinâ-yı bâ şehri târîhi isfahan*, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373hş., s. 1.

6 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.

7 Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, V/II, 1068; Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.

8 Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, 1068.

9 Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Fevâze, Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, s. 93.

10 *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahrân, Tahrân, 1340hş., s. 136.

11 *Hudûdu'l-Âlem*, s. 31.

12 Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut 1979, I, 206.

13 *Hudûdu'l-Âlem*, s. 31.

14 Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, *Kitâbu Nüzhetu'l-Kulûb: el-Makaletü's-Sâlise*, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993, s. 9.

15 Heinz Gaube, *The City in The Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi vdd, Brill, 2008, s. 163

16 Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

isimleri kullanılmıştır. Esasen bu farklı isimlerin büyük çoğunluğu dillerdeki yazım ve telaffuz farklarından kaynaklanmaktadır.¹⁷ Özellikle “f” harfi ile “b” harfi değişmiştir.¹⁸ Zira her ikisi de dudak harfidir. Dudak harfleri arasındaki değişim Farsça’da sık rastlanmaktadır. Farsların şehre “f” ile Esfehan veya İsfahan; Arapların “b” ile Esbehan veya İsbehan dedikleri kaydedilmiştir.¹⁹

İsfahan isminin anlamı veya nereden türediği hakkında kaynaklarımızda farklı görüşler vardır. Bu görüşleri maddeler halinde sıralayacak olursak:

1. Şehre, Hz. Nuh’un soyundan gelen İsfahan b. Felluc’a nispeten bu isim verilmiştir. Bununla birlikte, bu kişinin Hz. Nuh’un oğullarından Yasef’in mi, yoksa Sam’ın mı soyundan geldiği hakkında iki farklı görüş vardır.²⁰
2. Şehri inşa eden kişi İsfahan b. Nûh’tur. Bu yüzden bölgeye İsfahan denilmiştir.²¹
3. İsfahan kelimesi, ordu anlamındaki “isbeh” ve işaret sıfatı olan “hân” kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır.²² Dolayısıyla bir garnizondur.
4. İsfahan, birleşik bir isimdir. “Esb” Farsça ülke; “Hân” ise süvari anlamına gelmektedir ve birleşik bir isim olarak Esbehan, süvarilerin ülkesi veya süvariler anlamına gelmektedir.²³
5. Şehrin ismi Farsça’da at anlamına gelen “esb” ve çoğul eki olan “an”ın birleşmesiyle meydana gelmiş ve atlılar demektir.²⁴
6. “İsbehan” ordu demektir ve Fârs, Kirmân, Ahvâz bölgelerinin askerlerinin burada toplanmalarından dolayı bu isimle anılmıştır.²⁵

¹⁷ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.

¹⁸ Kalkaşandî, Ebu’l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu’l-a’sa*, Matbuatu Daru’l-Kütübül Mısıryye, Kahire 1922, IV, 365.

¹⁹ Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddin b. Şeref, *Tehzibu’l-esmâ ve’l-lugât*, İdaretü’l-Tıbaatı’l-Müniriyye, Kahire, ts., III, 18.

²⁰ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 206.

²¹ Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, (900/1395), *er-Ravzü’l-mi’tar fi haberi’l-aktar*, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975, s. 43.

²² el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz b. Muhammed Ebû Ebeyd el-Endülüsî, *Mu’cemu Me’sta’cem min Esmâ’l-Bilâd ve’l-Mevâzi*, Alemü’l-Kütüb, Beyrut, 1403h., I, 163.

²³ Abdülaziz Bekrî, I, 163.

²⁴ Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 207.

²⁵ Kalkaşandî, IV, 365.

7. "Esbehân" kelimesinin kökeni "esbâh"dır. Bu kelime, her ikisinin de yaptığı iş koruma fiili olduğu için hem ordu hem de köpek anlamına gelir. Bu sebeple köpek kelimesi alaycı bir üslupla esbâh olarak da isimlendirilir. Şehir, askerî merkez olduğundan bu ismi almıştır.²⁶
8. Son olarak, şehrin isminin Allah'ın ordusu anlamına geldiğini söyleyenler de bulunmaktadır.²⁷

İsfahan'ın anlamına dair rivayetlerin çoğunun bir şekilde silahlı güce atıfta bulunması, kurulduğu günden itibaren bölgenin askerî bir üs olduğu ve isminin buradan geldiğini düşündürmektedir. Esasen savaşa çıkmadan önce Sâsânî ordusunun İsfahan'da toplanması²⁸ bu tezi destekler niteliktedir.

2.2. İsfahan'da Sosyal Hayat

Müslümanlar tarafından fethinin şehrin dinî yaşantısındaki etkisinin boyutları herkesin malumudur. İlerleyen dönemlerde farklı hânedanların hâkimiyetine girmesiyle de şehrin etnik yapısı değişikliklere uğramıştır. Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde İsfahan; çok uluslu, çok dinli, çok mezhepli ve de çok kültürlü yapısıyla son derece kozmopolit bir şehir halini almıştı. Önceliği şehri övmek ve Selçuklu sultanlarının gözünde değerli kılmak olan Mâferrûhî de, İsfahan'da ikamet eden toplumsal sınıflarla onların günlük yaşantılarına ve geleneksel inanışları hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

2.3. Toplumsal Sınıflar

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da ikamet edenler, genel itibariyle aldıkları görevler ve meslekleri temel alınarak sınıflandırılmışlardır. Bu isimlendirmelerden hareketle, İsfahan toplumunu oluşturan zümreleri genel itibariyle, Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmasının ardından İsfahan'da ikamet etmeye başlayan askerî²⁹ ve idarî bürokratlar³⁰, tarım ile uğraşan toprak sahipleri, ithalat ve ihracat ile uğraşan tüccar, şehir ekonomisinin önemli bir unsuru olan esnaflar, halk zümresi ve serseriler olarak sınıflandı-

²⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.

²⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207

²⁸ Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 28.

²⁹ Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, *Kitabu Mehâsin-i İsfahan*, nşr. Seyyid Celaleddin el-Hüseyin Tahrânî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, ts., s. 87.

³⁰ İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, 310/922, *el-A'laku'n-Nefîse*, yay. Martin Theodor Houtsma, E. J. Brill, Leiden, 1967, s. 153.

rabiliriz.³¹ Ayrıca şehrin sahip olduğu ilmî düzey ve kurulan medreselerden hareketle şehirde bir ilmiye sınıfının olduğunu da söyleyebiliriz.

2.4. Toplumsal Özellikler

İsfahan toplumu hakkında bilgi veren kaynaklarımız şehir halkını tarif ederken, olumlu ve olumsuz birçok özelliği sıralamışlardır. İsfahan halkı için zikredilen olumlu özelliklere baktığımızda, İsfahanlılar en güzel toplumlar arasında sayılmıştır.³² Ayrıca İsfahan, en akıllı ve en iyi silah kullanan insanların ikamet ettiği yerlerden birisi olarak kabul edilir.³³ Zikredilen olumlu özelliklerinin yanı sıra İsfahanlılar için bazı kötü benzetmelerde de bulunulmuştur. Bu bağlamda nitelendirmeler arasında “en düzenbaz”, “en cimri”, “sefil”³⁴, “gayr-i meşru ilişkiye düşkün”³⁵ ve “dinsiz”³⁶ gibi olumsuz sıfatları da görmekteyiz. İsfahan’da yalan söylemenin yaygın olması şiirlere dahi konu olmuştur.³⁷

Toplum için kullanılan, özellikle olumsuz nitelendirmelerin genele mâl edilmesinin yanlış sonuçlar ortaya çıkarabileceği muhakkaktır. Bununla birlikte kitaplara ve şiirlere konu olacak kadar bir nitelendirme üzerinde durulması, en azından toplumun bir kesiminin ahlakî düzeyinin düşüklüğüne işaret etmesi açısından önemlidir.

2.5. Geleneksel İnanışlar

Mâferrûhî eserinde, hanedan üyeleri ve yöneticilere, uyarı mahiyetinde, geçmişten örneklerle desteklediği öğütlere yer verir. Müellif, şehre ve sakinlerine adaletle davranmayanların hem bu dünyada hem de ahiret hayatında cezalandırılacaklarını ifade eder ve önceki yöneticilerin çoğunlukla bu uyarıya uyduğunu ekler. Bununla alakalı da Nemrud döneminde yaşanan bir olayı örnek verir. İsfahanlılar, Nemrud ile Hz. İbrahim arasında yaşanan olaylar sırasında Nemrud’un destek talebine olumsuz cevap veren tek gruptur ve 30 İsfahanlı Hz. İbrahim’e inanmıştır. Bunun üzerine Hz. İbrahim şe-

³¹ Mâferrûhî, s. 87-88.

³² Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, II. Baskı, Kahire, 1991, s. 257.

³³ Makdisî, *Ahsenu't-tekasim*, s. 257.

³⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekasim*, s. 257.

³⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.

³⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 413.

³⁷ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulüb*, s. 49.

hirde her daim duasına icabet edilen 30 kişi olması yönünde Allah'a dua eder. İsfahanlıların asıl silahının duadır. İsfahanlıların itaatkâr olduklarından bahseden Mâferrûhî, onlara iyilik yapanların bunun karşılığını aldığını belirtir. Diğer taraftan İsfahanlılara zulmedenlerin sonu ise ölüm olmuştur.³⁸

Mâferrûhî, İsfahan toplumunda var olan bir takım geleneksel inanışları nakleder. Bunlardan birisine göre, Ruveydeşt mahallesine bağlı bir köyde halk "tezkere mührü" adını verdikleri demirden bir mührü sahipti. Dolu yüklü bulutlar köyün üstüne toplandığında bu mührü kalelerinin etrafına asıyorlardı. Böylelikle mührülerin bulutları köyden uzaklaştırdığına inanıyorlardı.³⁹

Ebrûz Kâşân köyünden çıkan "Esfîzâb" denilen su akıntısı bölgede bulunan köylerin su ihtiyacını karşılıyordu. Bu suyun özelliği kaynağının bulunamamasıydı. Rivayete göre, bu sudan içen Arap asıllı İsfahanlıların hepsi bir musibet ile karşılaşmışlardır. Bu yüzden Araplar susuzluktan ölseler bile bu sudan içmiyorlar ve bu bölgede ikamet etmiyorlardı.⁴⁰

21 Aralık gününü 22 Aralığa bağlayan geceye "Şeb-i Yelda" denirdi. Bu gece Kuzey yarımkürede yılın en uzun gecesidir. İranlılar ve diğer bazı kavimler bu geceyi kutsal kabul ederler ve kutlama yaparlardı. İsfahan'da bu gecede 30 âciz misafiri evinde ağırlayan ve onları mutlu edenlerin evinden mutluluk, huzur ve refahın eksik olmayacağına inanılırdı.⁴¹

2.6. Günlük Hayat

İsfahan halkı hakkında bilgi veren Mâferrûhî, şehirde yaşayanların İsfahan'a değer kattığını vurgulamaktadır. Onun anlattığına göre, toplumun bütün sınıfları, her sabah mutad oldukları saatte çocuklarını divan, meydan, bahçe veya dükkân gibi farklı yerlerde bir araya getirmek için toplanırlardı. Herkes çocuğunun güzel bir isimle anılmasını arzular ve bu sebepten dolayı aralarında hangisinin soyunun daha üstün olduğunu ve evlilik ile ne kazandıklarını tartışılar, hizmetkâr ve arkadaşlarının çokluğuyla gururlanırlardı. Bunu ya-

³⁸ Mâferrûhî, s. 35-37.

³⁹ Mâferrûhî, s. 16; Âvî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkkal, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş., s. 37.

⁴⁰ Mâferrûhî, s. 17; Âvî, s. 38.

⁴¹ Âvî, s. 65.

parken de zekâlarıyla övünür ve kimin daha yetenekli, daha kurnaz olduğunu, en iyi kimin ata binip avlandığını ve en fazla arazinin kimde olduğunu tartışırlardı. Bunlarla birlikte aynı zamanda musiki ve şarap hakkında konuşup hangisinin daha zengin ve malının çok olduğu, usta oldukları meslekler ve sanatlar, dövüş sporları ve insanları aldatmaktaki maharetleri konusunda yarışırlardı. Sonra her biri sınıfına göre, leziz yemeklerin ve en kaliteli içeceklerin olduğu meclislerde en iyi müzik ve eğlence için ne gerekiyorsa yapardı.⁴²

Nevruz kutlamaları da İsfahanlıların vazgeçilmez eğlenceleri arasındaydı. Yeni yılın huzur, mutluluk ve bolluk içerisinde bereketli geçmesi için kutlanan nevrüzda⁴³ toplumun her sınıfından küçük-büyük bütün İsfahanlılar kendi sınıfına göre rengârenk elbiselerini giyerek Corin adı verilen pazar yerinde toplanıp her çeşit yemek ve meşrubatla nevrüzü kutlarırlardı. 1-2 ay süren bu kutlamalarda insanlar, neşe ve sevinç içerisinde oyunlar oynar hayatın zevk ve lezzetlerinden istifade ederlerdi. Muhtemelen ürün çeşitlerine göre kurulan birçok pazarda, pazarcılar ve seyyar satıcılar herkesin bütçesine göre çeşit çeşit malları insanların beğenisine sunarlardı.⁴⁴ Bu bakımdan nevrüz kutlamasını aynı zamanda bir alışveriş şenliği olarak da değerlendirebiliriz.

İsfahanlılar için et, sofraların vazgeçilmez yiyeceklerinden birisiydi. Her yıl çok sayıda hayvan kesilerek⁴⁵ “behâr hûş” adı verilen bir yöntemle etler kurutulup günümüzdekine benzer şekilde pastırma haline getirilirdi. Böylelikle etler yıl boyunca lezzetinde, kokusunda herhangi bir değişiklik olmadan, çürüme veya böceklenme meydana gelmeden saklanırdı. Bunlar uzak bölgelere dahi, hediye olarak gönderilirdi. İsfahanlılar bozulma ihtimali yüksek olan et ile sebze ve meyve gibi ürünlerini, yiyeceklerin uzun süre bozulmadan kalabilmesini sağlayan soğuk hava depolarına benzetebileceğimiz yerlerde saklarırlardı.

3. Selçuklular ve İsfahan

Her medeniyet, tarih sahnesine çıktığı zaman dilimi ve üzerinde yükseldiği coğrafyanın izlerini taşımaktadır. Bu izler o kadar derin-

⁴² Mâferrûhî, s. 88.

⁴³ Mâferrûhî, s. 93; Âvî, s. 36.

⁴⁴ Âvî, s. 17.

⁴⁵ 100.000 koyun ve 1.000 inek. Bkz. Mâferrûhî, s. 86; Âvî, s. 64.

dir ki, mimarîde kullanılan malzemeden, hangi ilmî geleneğin sürdürüldüğüne; yemek adabından, giyim ve yaşam tarzına varıncaya kadar geniş bir yelpazede medeniyetleri etkilemektedir. Şehirler de, mimarî özellikleri, ilmî gelenekleri, halkın günlük yaşantısı ile medeniyet unsurlarının cisimleştiği yerlerdir. Bazı şehirlerin adları, medeniyet ve kültür kavramlarıyla özdeşleşmiştir. Esasen Arapça kökenli “hadâret” kelimesinin hem medeniyet hem de şehirlilik anlamında kullanılması şehir ve medeniyet arasındaki sıkı bağın göstergesidir. Büyük Selçuklu medeniyeti de doğup büyüdüğü Horasan bölgesinin yanı sıra, tarih boyunca birçok medeniyet ve devletin ya başkenti ya da önemli şehirlerinden birisi olan İsfahan’dan ciddi şekilde etkilenmiştir.

3.1. Selçuklu Hâkimiyetine Giriş

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Samanîler ve Karahanlılar gibi bölgenin diğer egemen devletleri ile mücadele etmek yerine, askerî seferlerini güçlü bir otoritenin bulunmadığı Horasan Bölgesi’nin batısına doğru yöneltti. Bu stratejinin gereği olarak Taberistan, Cürcân, Harezm, Kazvin ve Deylem’e hâkim olan Tuğrul Bey, hâkimiyet alanını İsfahan’a kadar genişletti. İsfahan bu dönemde sahip olduğu siyasî, iktisadî ve coğrafî birçok özellikten dolayı Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgelerinin kavşak noktası olarak nitelendirilen bir bölgeydi.

Yaklaşık bir sene süren kuşatmanın ardından, daha fazla direneme-yeceğini gören İsfahan hâkimi Ebû Mansur Muharrem 443/Mayıs 1051’de şehri Tuğrul Bey’e teslim etmiştir.⁴⁶ Selçuklu hâkimiyeti İsfahan için bir dönüm noktası anlamına geliyordu.

3.2. Tuğrul Bey Döneminde İsfahan

Tuğrul Bey yaşanan olayların kötü izlerini silmeyi ve şehrin imarını sağlayıp sahip olduğu avantajlardan yararlanmayı planlıyordu. Bu sebepten dolayı şehrin idaresini kendisine güvendiği Hoca Âmid lakaplı⁴⁷ Ebû’l-Feth Muzaffer en-Nîsâbûrî’ye verdi. Ebû’l-Feth soy- lu bir aileye mensup, çevresinde saygın bir şahsiyet olarak tanınan birisiydi. Tuğrul Bey, şehrin adlî işlerini yönetme görevini de Hâneffî

⁴⁶ İbnü’l-Esîr, IX, 562-563.

⁴⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername-i nâsır hüsrev*, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş., s. 166.

fakihi Ali b. Ubeydullah el-Hâtibî'ye verdikten sonra⁴⁸ İsfahan'dan ayrılarak Rey'e döndü.⁴⁹

Ebu'l-Feth Muzaffer de şehirde yaşanan gıda sıkıntısını çözmek amacıyla ilk olarak tarım ve hayvancılık alanında çalışmalar yaptı. Kuşatma sırasında şehri terk eden köylüleri şehre geri çağırdı. Gelenlere iyi davranarak hepsini tek tek ağırladı ve terk ettikleri topraklarını iade ederek onlara büyük baş hayvanlar verdi.⁵⁰ Halka kümes hayvanı ve tahıl cinsinden yardımlarda bulundu.⁵¹ İlaveten hem toplum ile bir yakınlık tesis etmek hem de kuşatmanın etkilerini silmek adına halktan üç yıl süre ile vergi alınmayacağını bildirdi. Alınan bu tedbirler kuşatma sırasında şehri terk edenlerin geri dönmesinde etkili oldu. Şehrin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden bir yıl sonra İsfahan'a gelen Nasır Hüsrev de halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan'dan daha güzel ve mâmur bir şehir görmediğini belirterek bu durumu tasdiklemiştir.⁵²

3.3. Alparslan Döneminde İsfahan

İsfahan, Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Alparslan döneminde de önemini ve Selçuklu ailesinin gözündeki özel konumunu korumuştur. Alparslan, İsfahan'da ikamet etmemesine rağmen şehir halkına samimi davranmış, halk da ne zaman devlet adamları ve şehrin ileri gelenlerinin yaptıklarından şikâyet etse Alparslan'ın huzuruna çıkmaktan çekinmemiştir. Sultan da halkın sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve çözülmesi için gerekli emirleri vermiştir. Şehrin gücüne ve halkın dine bağlılığına tam anlamıyla güvenen Alparslan, veliaht Melikşah'ın ikameti için İsfahan'ı seçmiştir.

Alparslan zamanında şehrin en uzun ve en güzel binaları inşa edildi. Sultan, yaptırdığı bu eserlerin şehrin kalkınması için ne kadar büyük bir gayret içerisinde olduklarının ve sahip oldukları bolluğun boyutlarının göstergesi olduğunu söylemiştir.⁵³

⁴⁸ Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 105.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, IX, 580.

⁵⁰ Guedy, David Durand, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, New York, 2010, s. 108.

⁵¹ S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006, s. 121.

⁵² Nasır-ı Hüsrev, s. 166-167.

⁵³ Bundârî, s. 48.

Alparslan, şehirde kalma süresini kısaltarak askerlerinin halka zarar vermesini sınırlandırmayı amaçlıyordu. Ancak askerler halkın şikâyet ettiği tek konu değildi. Buna ilaveten, İsfahanlılar bu dönemde konulan vergiler sebebiyle de yöneticilerinden şikâyetçiydiler. İsfahan halkı, yöneticilerinin kötü davranışlarından ve sebep oldukları zararlardan Sultan'a bahsettiklerinde O, bu duruma çok üzüldü ve halka baskı yapanların bir kısmını sözlü şekilde uyarırken bir kısmını da cezalandırdı. Daha sonra şehrin yöneticilerini ve vergi memurlarını çağıran Alparslan, halka aşırı vergi yüklememelerini emretti.⁵⁴ Alparslan'ın bu uygulamalarını Selçuklu hanedanına olan güveni tesis etmek ve halkın desteğini sağlamak adına yapılan uygulamalar olarak değerlendirebiliriz.

3.4. Melikşah ve İsfahan'ın Altın Çağı

Melikşah devri sadece Büyük Selçukluların değil aynı zamanda Türk-İslam tarihinin de en önemli dönemlerinden birisidir. Bu dönemde başkent olmasından dolayı İsfahan saraylar ve medreselerle dolmuş, şehir büyümüş, bağ ve bahçelerle süslenmiştir. Melikşah, İsfahan'a büyük ilgi göstererek halkı, fazla vergilerden muaf tutmuş ve birçok yeni bina ve bağ inşa ettirmiştir.

162

İsfahan, Melikşah'ın vefatına kadar ki süreçte ekonomik yönden çok çeşitli gelir kaynaklarına sahip, son derece zengin bir şehirdi. Bu dönemde şehirde geçim sıkıntısı diye bir derdin olmadığı, insanların ihtiyaçlarından fazlasına sahip oldukları ve lüks bir yaşam sürdürdükleri açıktır. Sahip olduğu özellikler şehri devrin önemli cazibe merkezlerinden birisi haline getirmişti. Melikşah döneminde yaşandığı rivayet edilen iki olay, İsfahan'ın bu devirde ulaştığı ekonomik gücün birer kanıtı niteliğindedirler. İlk rivayete göre Sultan Melikşah, halkın maddî seviyesini öğrenmek amacıyla devletin ekonomik açıdan dar boğazda olduğunu belirterek İsfahanlılardan yüksek miktarda para ister. Durumdan haberdar olan ihtiyar bir kadın sultana mektup yazarak ihtiyaç duyulan paranın tamamını ödemeyi teklif eder. Bir başka rivayete göre ise, Melikşah devrinde İsfahan halkı o kadar zenginleşmişler ki, her sabah evlerinin önüne altın ibrikle su serpmek istemişlerdir.

Bu iki olayın tarihi gerçekliği hakkında değerlendirmelerde bulunulabilir, abartı olarak kabul edilebilir. Ancak biz bunun yerine, ak-

⁵⁴ Mâferrûhî, s. 102; Avî, s. 97-98.

tarılan olayların verdikleri mesaj, bir anlamıyla ana fikir üzerinde durmak gerektiğini düşünmekteyiz.

3.5. Fetret Döneminde İsfahan

Melikşah'ın kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtına kimin geçeceğini belirlemeden vefat etmesi, devlet yönetiminde otorite zafiyetine yol açmıştır. Ondan sonra taht üzerinde hak sahibi olan meliklerin yaşlarının küçük olması, askerî ve mülkî idarecilerin kendi menfaatlerini öne çıkarmaları ve bu bağlamda sürekli taraf değiştirmeleri bu zafiyetin sebepleri arasında değerlendirilebilir. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'ni derinden etkileyecek karışıklıklar ve taht mücadelelerinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

Devletin içine düşmüş olduğu bu siyasî istikrarsızlıktan en çok etkilenen şehir, hiç şüphesiz İsfahan idi. Büyük Selçuklu tahtının yolu başkent İsfahan'a hâkim olmaktan geçmekteydi. Dolayısıyla Selçuklu tahtına oturmayı planlayan herkes planlarını İsfahan üzerine kurmaktaydı. Netice itibariyle şehir, ilk andan itibaren yaşanan taht mücadelelerinin merkezinde yer almıştır.

İsfahan; Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentliğini sürdürdü. Muhammed Tapar'dan sonra tahta geçen Sencer ise, kendisine başkent olarak meliklik döneminden beri yaşadığı Merv şehrini seçti. Bu tercihin İsfahan'a yansımaları ise, şehrin hem başkentliği kaybetmesi hem de Büyük Selçuklu hâkimiyetinden çıkarak Irak Selçuklu Devleti'ne bağlanması şeklinde oldu.

Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında İsfahan, bir devletin geçebileceği bütün süreçlerin merkezinde yer almıştır. Şehir, İmparatorluk başkenti olmanın ihtişamını da yaşamış, taht mücadelelerinin getirdiği ağır şartları da hissetmiştir. İsfahan başkentliğinin hem avantajlarını hem de dezavantajlarını yaşamıştır.

3.6. Bâtınîliğin İsfahan'daki Tesirleri

İsfahan'da Bâtınîliğin başlangıcı IV./X. yüzyıla dayanmaktadır. Bu dönemde şehirde etkin olan Karimatîler, İsfahan'da Bâtınîler'i oluşturmuşlardır. İsfahan, Büyük Selçukluların kontrolüne girdiğinde şehirdeki Bâtınîlerin lideri Fars kökenli bir hekim olan Abdülmelik b. Attaş idi. O, aynı zamanda Büyük Selçuklu topraklarında yaşayan İsmailîlerin de liderliğini üstlenmişti. Onun İsmailîlik adına yaptığı

en önemli işlerden birisi daha sonraları davanın en önemli ismi haline gelecek olan Hasan Sabbah'ı mezhebe kazandırmış olmasıdır.

Abdalmelik, güçlü devlet otoritesi altında fikirlerini geniş kitlelere anlatma fırsatı bulamadı. Bununla birlikte, Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünü takip eden süreçte yaşanan kaos ortamı, Bâtınîlerin İsfahan'da hızla yayılmaları ve etkin bir unsur haline gelmelerine zemin hazırladı.

İsfahan'da Bâtınîliğin geniş kitlelerce kabul görmesi ve kamu düzenini tehdit etmeye başlaması Abdalmelik b. Attaş'ın oğlu Ahmed önderliğinde oldu. Hanedan üyelerinin iktidar hırsıyla, Selçuklu tahtına oturmaktan başka bir şey düşünmemelerini iyi değerlendiren Ahmed, Melikşah zamanında inşa edilen Şâhdiz Kalesi'nde görev almayı başarmış ve burada bulunan uşak ve kölelerin eğiticiğini üstlenmişti. Eğitim faaliyetleri ona, Bâtınîlik propagandası yapabilme adına önemli bir fırsat sunmuştu. Ele geçirdiği bu imkânı iyi değerlendiren Ahmed, birçok kişiye öğretilerini benimseterek kalenin gizli hâkimi pozisyonuna gelmişti.

Şâhdiz Kalesi'nde yaptığı faaliyetlere ek olarak, giysi alma bahanesiyle şehre indiği zamanlarda kullanmak üzere, Deşt-i Gur yakınlarında bir propaganda evi açan Ahmed, büyük bir gizlilik içerisinde Bâtınî ideolojisini halk arasında yaymaya çalışmıştır. İnsanları ikna etmekte başarılı olduğunu anladığımız Ahmed, her katılanın kendi mahallesindekilere propaganda yapması temeline dayanan sistemiyle, yaklaşık 30.000 kişiye Bâtınî öğretiyi kabul ettirmiştir. Bu rakamın şehre hâkim olmaya yeteceği kanaatine vardıldıktan sonra da faaliyetlerini açıktan sürdürme kararı almıştır.

Fetret döneminde İsfahan'da yönetim üzerinde etkin bir konum elde eden Bâtınîler, devletin alması gereken vergiyi kendileri belirleyip toplar hale geldiler. Neticede hem halk hem de taht mücadelelerinden dolayı büyük bir sıkıntıya düşmüş olan Devlet, ekonomik kayba uğradı. Ayrıca Bâtınîler, İran Körfezi'nden şehre gelen ticaret yoluna da hâkim oldular ve bu yolu kullanan kervanların mallarından pay almaya başladılar.

Fetret döneminin doğurduğu otorite boşluğu neticesinde elde ettikleri fırsatı iyi değerlendiren Bâtınîler, İsfahan'da etkin bir siyasî güç haline gelmişlerdi. Bu etkinlikten aldıkları cesaretle, devrin önemli siyasî, askerî ve ilmî şahsiyetlerine karşı suikastlar düzen-

leyerek adeta bir “korku imparatorluğu” kurmuşlardı. Bâtınîlerce gerçekleştirilen her suikast, toplumun zihninde onların her yere hâkim oldukları, önlenemez bir güç haline geldikleri düşüncesini uyandırmıştı.

Bâtınîlerin korkusuzca işledikleri bu cinayetler şehirdeki toplumsal huzur ve güven ortamını yok etmiştir. Bâtınîlik halk arasında o kadar derin bir korku salmıştır ki, toplumdaki güven duygusunun yerini neredeyse toplumsal paranoya almıştır. Hiç tahmin etmedikleri kişiler Bâtınî çıkabildiğinden insanlar, yıllardır tanıdıkları komşularının itikadından dahi emin olamamışlardır.

Bâtınîlerin İsfahan’daki zulüm merkezli faaliyetleri toplumda o kadar büyük bir nefret duygusu uyandırmıştı ki, bir kişi hakkında Bâtınî olduğuna dair söylenti duyulduğunda, ithamın doğruluğu araştırılmadan o kişi cezalandırılmaktaydı. Ancak bu durum suistimallere de sebebiyet vermekteydi. Nitekim insanlar, Muhammed Tapar’ın Bâtınîlerle mücadele ettiğini gördüğünde aralarındaki eski düşmanlıklar sebebiyle birbirlerini Bâtınîlikle ve dinsizlikle itham ediyorlardı. Örneğin İsfahan kadısı Ubeydullah Hâtibî, bu sıkıntılı dönemde Sultan’ın sözlerine değer verip güvendiği isimlerdendi. Öyle ki Sultan bir kimsenin itikadından şüphe duyduğunda Hâtibî’ye sorardı. Ancak Hâtibî bu güveni, kendi çıkarları için kullanmış ve birçok kişiyi Bâtınîlikle suçlamıştır. Bu suçlamalar devlet yönetimini etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Hâtibî’nin yönlendirmesiyle Muhammed Tapar, divanında görev alan Irak kökenlilere görevden el çektirerek yerlerine Horasanlıları görevlendirmiştir.

4. İsfahan’ın Mimari Yapısı

Büyük Selçukluların hâkim olduğu coğrafyaya etkileri dikkate alındığında, bu etkilerin siyasî ve askerî alanla sınırlı kalmadığı, ortaya konulan sanat eserleri, üretilen kültür ve medeniyet ile de İslam dünyasında kalıcı izler bıraktıkları görülmektedir. Hüküm sürdükleri çağa damga vuran Büyük Selçukluların sanat ve mimariye etkileri o kadar derin olmuştur ki, dönemleri hanedanlarının adıyla Selçuklu Çağı, hatta İslamiyet’te İkinci Klasik Dönem olarak adlandırılmıştır. Ortaya konulan muhteşem sanat ve mimarinin en önemli örneklerinden büyük bir kısmını da İsfahan’da görmekteyiz.

Sultan Tuğrul Bey, Muharrem 442 / Mayıs-Haziran 1050 tarihinden itibaren yaklaşık bir yıl süren kuşatmanın şehir üzerindeki olum-

suz izlerini silmek adına, hâkimiyetten itibaren geniş çaplı bir imar faaliyeti başlatmıştı. Bu dönemde hasar gören binaların tamiri ve yenilerinin inşası için yaklaşık 500.000 dinar harcamıştı.⁵⁵ Alparslan zamanında şehirdeki imar faaliyeti devam etmiş ve birçok önemli eser İsfahan'a kazandırılmıştı. Sultan, yaptırdığı bu eserlerin şehre verdikleri önemin boyutlarının göstergesi olduğunu söylemişti.⁵⁶ İsfahan'ın Büyük Selçuklular zamanındaki asıl gelişmesi ise, Melikşah döneminde olmuştu.⁵⁷ Sultan, şehrin mimarî eserlerle donatılması için yaklaşık 2.200.000 dinar sarf etmişti.⁵⁸ Topyekûn bir imar harekâtı olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmalar neticesinde şehrin her köşesi cami, mescit ve minare gibi dinî yapılar başta olmak üzere birçok yeni bina ile ihya edilmişti.⁵⁹ Nitekim yapılan bu bayındırlık faaliyetleri neticesinde İsfahan, sahip olduğu geniş ve etkileyici evleri, havuzlu ve ahırlı muhteşem sarayları, meydanları, bahçeleri ve parkları ile muhteşem bir şehir oldu⁶⁰ ve Bağdat'tan sonra en modern ve en büyük şehirlerden birisi haline geldi.⁶¹

Şehirde bu devirde inşa edilmiş eserler o kadar önemlidir ki, İran coğrafyasındaki diğer eserlerin hiçbiri olmasa bile, sadece İsfahan'da meydana getirilen mimarî güzelliklerin, Büyük Selçuklu sanatını anlamaya yeteceği kaydedilmiştir.⁶²

4.1. Büyük Selçukluların İsfahan'a Kazandırdığı Mimarî Eserler

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da inşa edilen yapıların büyük bir çoğunluğunun günümüze sadece isimleri ulaşabilmiştir. Varlığını sürdürebilenler ise, dinî kimliğe sahip olan camii ve minarelerdir. Zamanın yıkıcı etkisi, bu yok oluş üzerinde önemli bir faktör olmakla beraber kanaatimizce asıl etken, sonraki dönemlerde şehre hâkim olan devletlerin kendinden önceki hanedanların izlerini silme düşünceleridir. Özellikle Safevîlerin şehirdeki Selçuklu varlığını unutturmak adına giriştikleri büyük tahripler ve son dönemler-

⁵⁵ Mâferrûhî, s. 101; Âvî, s. 96-97.

⁵⁶ Bundârî, s. 48.

⁵⁷ Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921, s. 131-132; Reşidüddin, s. 49.

⁵⁸ Guedy, s. 91.

⁵⁹ Reşidüddin, s. 49.

⁶⁰ Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.

⁶¹ Nevevî, III, 18.

⁶² Kemal Özkurt, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Doktora Tezi, Van, 2005, s. 6.

deki modern şehir planlaması sebebiyle tanıtacağımız mekânların büyük çoğunluğundan günümüzde hiçbir iz kalmamıştır.

4.2. Dinî Yapılar

4.2.1. Mescitler

Büyük Selçuklu mimarisinin en önemli unsurlarından birisi, dinî mimarinin temelini oluşturan camilerdir. Selçuklu dinî mimarisinde tek kubbeli yapılarla karşılaştığımız gibi, dört eyvanlı avlulu yapılar da Selçuklu mimarisinin örnekleri arasındadır.⁶³ İran'da incelediğimiz dönemde inşa edilen Selçuklu camilerinin en belirgin özelliği, ister tek kubbeli isterse payeli olsun, mihrap önünün kubbeli oluşudur.⁶⁴

İsfahan Mescid-i Cuması (Ulu Camii)

Şehir merkezinde⁶⁵ bütün yolların kesişme noktasında yer alan İsfahan Ulu Camii veya İsfahan Mescid-i Cuma'sı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve yaklaşık 22.000 m²'lik bir alana oturmaktadır.⁶⁶ Genel plan tipi itibariyle avlulu, dört eyvanlı, mihrap önü kubbeli düzenlemeden gelişen, kapalı mekânlardan oluşan bir yapılar topluluğudur.⁶⁷ İsfahan Ulu Cami, Selçuklu mimarisinde dört eyvanlı cami tipinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir.⁶⁸ Aynı anda 5.000 kişinin saf tutabildiği mekân, bir ibadethane olmanın yanı sıra oluşturulan ilim halkaları ve camiye bitişik inşa edilen hângâhlar ile şehrin ilmî hayatında da önemli bir rol üstlenmiştir.⁶⁹

İsfahan Ulu Camii, 27 Rebiü'l-Ahir 515/15 Temmuz 1121 tarihinde Bâtınîlerin camiye ateşe vermeleri sebebiyle⁷⁰ güney ve kuzey kubbeler hariç yapının tümü, içindeki eşyalarla birlikte yanmıştır.⁷¹ Sanat bakımından çok değerli olan 500 adet Kur'an-ı Kerim'in de kül olduğu, bu yangından sonra cami 1.000.000 dinardan fazla bir meblağ harcanarak vakit kaybetmeden yeniden inşa edildiği rivayet

⁶³ Mustafa Cezar, *Türklerde Şehir ve Mimari*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977. s. 293.

⁶⁴ Mustafa Cezar, s. 331-332.

⁶⁵ Nasır Hüsrev, s. 166.

⁶⁶ Özkurt, s. 30.

⁶⁷ Özkurt, s. 30.

⁶⁸ Yetkin, s. 139.

⁶⁹ Mâferrûhî, s. 85, Avî, s. 64.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, X, 595.

⁷¹ Özkurt, s. 35.

edilmektedir.⁷² Selçuklular devrinde camilerin en büyüğü ve en güzeli⁷³ sıfatını taşıyan Ulu Camii birçok dönemde tadilata uğramış ve binaya bir takım ilaveler de yapılmıştır.

Selçuklular döneminde İsfahan'da inşa edilen diğer mescitler arasında Bersiyân Mescidi, Bûzân Mescidi, Erdistân Mescidi, Gâr Mescidi, Gez Mescidi, Gülpayegan Mescidi, İmam Hasan Mescidi, Sin Mescidi ve Minaresi, Zevâre Mescidi ve Zevare Pamnar Mescidi sayılabilir.

4.2.2. Tek Minareler

Birkaç istisnası olmakla beraber Selçuklular, İran'da ince uzun, silindirik biçimde minareler inşa etmişlerdir.⁷⁴ Yanında bir cami veya mescidin bulunmaması yapının bu bölümlerinin yıkılmış olmasına rağmen minaresinin varlığını sürdürdüğünü düşündürebileceği gibi, özellikle arkeolojik çalışma yapılmış ve çevresinde cami veya mescit kalıntısı bulunmayan yapıların, minare vasfının yanında gözetleme kulesi olarak da kullanılmış olduklarını akla getirmektedir. Bu minareler arasında Ali Mescidi Minaresi, Çihil Duhterân Minaresi, Rahrevan Minaresi, Sarban Minaresi ve Ziyar Minaresi sayılabilir.

4.2.3. Hângâh

Maferuhî, İsfahan Ulu Camii'nin müstemilatı içerisinde yer alan hângâhlardan bahsetmiştir.⁷⁵ Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlar olarak tarif edilen⁷⁶ hângâhlardan bir tane de Nizâmülmülk, İsfahan'a armağan etmiş ve başına emir Seyyid Muhammed'i getirmiştir. Burada her yıl dünyanın dört bir yanından âlimler, seyyidler, sufiler, ihtiyaç sahipleri ve birçok isim toplanırdı. Recep ayının başlangıç hilâli görüldüğünde Nizâmülmülk, Seyyid Muhammed'i çağırır ve oradaki herkesin ihtiyaçlarını tek tek söylemelerini emrederdi. Onun Ramazan ayını ihtiyaçları tamamlanmış bir şekilde evlerinde ibadet ile geçirmeleri arzusuyla her birine geçimleri için ihtiyaç duyduklarını verdiği rivayet edilir.⁷⁷

⁷² İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h., IX, 224.

⁷³ İbnü'l-Esir, X, 595.

⁷⁴ Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984, s. 62.

⁷⁵ Mâferuhî, s. 85, Avî, s. 62.

⁷⁶ Uludağ, Süleyman, "Hankah", *DİA*, Ankara, 2002, XVI, 42.

⁷⁷ Kesâî, Nurullah, *Medâris-i Nizamiyye ve Te'sirât-ı İlmî ve İctimai-yi Ân*, Müessesesi-İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1374., s. 221.

4.3. Sivil Yapılar

4.3.1. Konutlar

İsfahan'da evlerin özelliklerini doğal olarak ikamet edenlerin ekonomik güçleri şekillendirmiştir. Orta sınıf diye değerlendirebileceğimiz insanların oturdukları evler, bitişik nizama göre birbirine komşu olacak şekilde inşa edilmiştir. Şehirde inşa edilen bir diğer konut tipi de bahçe içerisinde inşa edilmiş göz alıcı müstakil köşklere'dir. Sayıları 2.000'den fazla olan bu yapılarda, devlet adamları ve şehrin ileri gelenleri ikamet etmekteydi.⁷⁸

4.3.2. Bağlar ve Köşkler

İsfahan'a mimarî açıdan değer katan unsurlardan birisi de içlerinde köşkların bulunduğu bağ adı verilen bahçelerdir. Yapılan tasvirlerden hareketle her biri 1000 cerib büyüklüğünde olan bu bağların hem kokusu hem de görüntüsüyle etrafa güzellik saçan bin bir çeşit çiçek ile donatılmış, havuzlarında toplanan suyun sesinin insana dinginlik verdiği, köşkların bahçenin her noktasına hâkim bir konumda inşa edildiği, kısacası hiçbir şey ile mukayese edilemeyecek bir ihtişama ve zarafete sahip yerler olduğu tasavvur edilebilir.⁷⁹

Selçuklular köylere varana kadar İsfahan'ın her tarafını köşklarle donatmışlardı. İsfahan'da bu dönemde yaklaşık 1000 tane saray ve köşkün bulunduğu kaydedilmektedir. Hanedan üyelerinin yanı sıra önemli devlet adamları ve şehrin önde gelen isimlerinin sahip olduğu köşklar geniş arazisi olan, içerisinde ayrıca ikinci bir büyük köşkün bulunduğu, hamamları, hayvan barınakları, meydanı, bahçesi, toplantı salonları ve de hângâhları ile bir külliye andırdığı ifade edilmektedir.⁸⁰

4.4. Eğitim Yapıları

4.4.1. İsfahan Nizamiye Medresesi

Nizâmülmülk'ün Derdeşt mahallesinde⁸¹ İsfahan Ulu Camii'nin yanında Şafîiler için bir medrese inşa edilmesini emrettiği bilinmektedir.⁸² Söz konusu bu medresenin ortasında bir meydan ve bu

⁷⁸ Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.

⁷⁹ Mâferrûhî, s. 53-54; Âvî, s. 26.

⁸⁰ Âvî, s. 53.

⁸¹ Âvî, s. 142.

⁸² Mâferrûhî, s. 104; Âvî, s. 142.

meydanın ortasında havuz bulunuyordu. Meydanın etrafında odalar ve hücreler bulunuyordu. Odalar tek kişilikti.⁸³ Günümüzde bu medreseden herhangi bir iz kalmamıştır.

4.4.2. Melikşah Medresesi

Sultan Melikşah, Karan mahallesinde Hanefî ve Şafiîlerin beraber eğitim gördükleri bir medrese inşa ettirmiştir. Ancak medresenin plan ve mimarîsi hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁸⁴ Bununla birlikte yapının genel medrese planı çerçevesinde inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir.

4.4.3. Muhammed Tapar Medresesi

İsfahan'daki bir diğer Selçuklu Medresesi de Muhammed Tapar tarafından inşa edilen Sultan Muhammed Selçukî Medresesi'dir. Cobâre mahallesinde⁸⁵ Harun Vilayet alanının karşısında Ali Mescidi'ne bitişik inşa edilmiştir. Kuzey köşesinde küçük bir medrese daha bulunmaktadır. Medresenin etrafında eyvanlar, öğrencilerin kaldıkları odalar bulunmaktaydı. Günümüzde medrese binası yıkık bir haldedir ve avlusunda sportif faaliyetler yapılmaktadır.⁸⁶

İsfahan'da ayrıca Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Muzaffer Fahrülmülk tarafından kurulan Fahriyye Medresesi ve Mahmud b. Muhammed döneminde vezirlik yapan Kemalülmülk Semîremî olarak bilinen Ali b. Ahmed b. Ali b. Abdullah (ö. 515 / 1121-22)'a ait Kemalü'l-Mülk Medresesi bulunmaktaydı.⁸⁷ Ancak bu medreseler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

5. İsfahan'ın İlmî Yapısı

İsfahan III / IX. yy.dan itibaren kültür merkezlerinden biri olarak anılmaya başlandı.⁸⁸ Şehre bu özelliği katan unsurlardan birisi Sâ mânî hükümdarı Mansûr b. Nuh (ö. 366 / 976)'a atfedilen Sıvânü'l- Hikme adlı kütüphaneydi. Ancak söz konusu kütüphane içerisindeki

⁸³ Hünerfer, *Râhmümâ*, s. 125.

⁸⁴ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-Selef*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978, s. 282.

⁸⁵ Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 49.

⁸⁶ Keczâf, Ali Ekber, *İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân*, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1389hş., s. 108-109.

⁸⁷ Keczâf, s. 110.

⁸⁸ Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1971, IV, 272.

kıymetli eserler ile birlikte çıkan yangın sonucunda kül olmuştur. Kütüphane'de yanan kitaplar arasında Farabî'ye "Muallimu's-Sânî" denmesine yol açan *et-Ta'limü's-Sânî* adlı eser de bulunuyordu. İbn Sîna (ö. 428 / 1036-1037) da *eş-Şifâ fi'l-Mantık* adlı eserini İsfahan'da bulunan bu kütüphanede kaleme almıştır.⁸⁹ Ayrıca Arap edebiyatı ve tarih alanında değerli eserler kaleme alan Ebu'l-Ferec el-İsfahanî (284-356 / 897-967)'nin yanı sıra hadis, fıkıh, kelam ve tarih alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ebû Nuaym el-İsfahanî (336-430 / 948-1038) gibi isimler de şehrin sahip olduğu ilmî düzeyi göstermek açısından önemli örneklerdir.

İsfahan'ın sahip olduğu ilmî altyapıya, Büyük Selçuklular döneminde kurulan eğitim-öğretim kurumları da eklenince şehirde yüksek düzeyli bir ilmî havanın oluştuğunu görmekteyiz. Bunun neticesinde hem birçok İsfahanlı âlim yetişmiş hem de şehir dışından çok sayıda isim, ilmî faaliyetler amacıyla şehirde bulunmuşlardır. Nitekim Yâkût, "İsfahan'dan her ilim dalında başka hiçbir yerde olmayacak kadar çok sayıda âlim ve din bilgini çıkmıştır."⁹⁰ sözüyle şehirdeki ilmî hareketliliğin boyutuna vurgu yapmıştır.

5.1. İsfahan Nizamiye Medresesi

Nizâmülmülk tarafından Büyük Selçuklu Devleti'nin birçok yerinde açılan medreselerden bir tanesi de İsfahan'da kurulmuştur. Bu medreseler arasında İsfahan Nizamiye Medresesi, eğitim kadrosu, yetiştirdiği isimler ve şehrin ilmî yapısına etkisiyle en saygınlarından biriydi.⁹¹ Bütün medreselerde olduğu gibi, İsfahan medresesinin giderleri de vakfedilen mallardan elde edilen gelirler ile finanse ediliyordu. Medresenin gelirlerinin 10.000 dinar civarında olduğu kaydedilmektedir.⁹² VI / XII. yüzyıla ait bir belgeden bu gelirlerin Zayenderud vadisindeki tarım alanlarından, nehrin üzerinde kurulan su değirmenlerinden ve şehirdeki dükkânlardan elde edildiği anlaşılmaktadır.⁹³

Medresede görev alan devrin önemli âlimleri arasında ilk olarak medresenin ilk müderrisi ve vakfın mütevellisi⁹⁴ Sadreddin Muham-

⁸⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, II, 569.

⁹⁰ Yâkût, I, 209.

⁹¹ Keczâf, s. 146.

⁹² Maferrûhî, s. 104, Âvî, s. 142.

⁹³ Guedy, s. 124.

⁹⁴ Farisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdulgafir, *el-Halkatü'l-ula min tarihi nisabur*, Kum, 1982, s. 77.

med b. Sâbit el-Hocendî (ö. 483/1090-1091)⁹⁵ gösterilebilir. Fıkıh ve hadis sahalarında derin bilgisi sebebiyle saygı gören Hocendî'nin, Sadreddin lakabına nisbeten medreseye "Medresetü's-Sadriyye" de denilmiştir. Kendisinden sonra dört çocuğu ilimle uğraşmış ve Hocendî ailesi İsfahan'ın ilim hayatında derin izler bırakmışlardır.⁹⁶

Muhammed b. Sâbit el-Hocendî döneminde İsfahan Nizamiye Medresesi ilmî açıdan ülkedeki diğer medreselerin önüne geçmiştir. Nitekim bazı kaynaklarda onun döneminde İsfahan'dan "Daru'l-İlim" olarak bahsedilmektedir.⁹⁷

5.2. Melikşah Medresesi

Nizâmülmülk ile başlayan medrese açma faaliyeti genişlemiş ve başta sultanlar olmak üzere birçok hanedan üyesi ve devlet adamı ülkenin dört bir köşesinde olduğu gibi İsfahan'da da eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Sultan Melikşah da İsfahan'da bir medrese inşa ettirmiştir.⁹⁸

Medresenin vakfiyesi düzenlenirken hangi mezhebe tahsis edileceği konusu gündeme geldiğinde Sultan, tebaası arasında ayırım gözetmediği, Selçukluların bütün mezheplere eşit mesafede olduğu izlenimini vermek adına, medreseyi bütün mezheplerin eğitim göreceği bir sistem üzerine inşa etmiştir.⁹⁹ Bununla Sultan, şehirdeki dengeleri gözetmek, farklı mezheplerin bir arada yaşayabileceklerini ve birbirlerine tahammül edebileceklerini göstermeye yönelik bir girişimde bulunmuştur. Böylelikle mezhep taassubunu kırmaya yönelik bir politika izlemiş ve şehirdeki huzur ve güvenin bozulmasına yol açabilecek olumsuz bir durumun yaşanmasının önüne geçmeyi hedeflemiştir.

5.3. Muhammed Tapar Medresesi

İsfahan'da eğitim-öğretim faaliyetinde bulunulan bir diğer Selçuklu Medresesi de Muhammed Tapar tarafından inşa edilen ve genellikle Şâfiî öğrencilerin okudukları Sultan Muhammed Selçukî

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, X, 366; Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya Buharî, *Lübabü'l-Elbab*, ed. Edward G. Browne, Leiden, 1906, I, 354.

⁹⁶ Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulvî, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1964, IV, 124.

⁹⁷ Keczâf, s. 146.

⁹⁸ Hinduşah Sencer, s. 282.

⁹⁹ Hinduşah Sencer, s. 277-278.

Medresesi'dir.¹⁰⁰ Medresenin ne hocaları ne de yetiştirdiği öğrenciler bilinmemektedir. Zira bu konularda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

5.4. Fahriyye Medresesi

Melikşah döneminde İsfahan'ın idaresini üstlenen Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Muzaffer Fahrulmülk bir medrese inşa etmiştir. Safevîlerin son dönemine kadar eğitim-öğretim faaliyetine devam eden bu medresede istinsah edilmiş bir eser günümüzde Tahran Üniversitesi'nde muhafaza edilmektedir.¹⁰¹

5.5. Hocendî Kütüphanesi

Hocendî ailesinin de şehirde saygın bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Bu kütüphane 542 / 1147-48 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁰²

5.6. Rasathane ve Celalî Takvim

İsfahan'da Selçuklu öncesinde de rasat yapılmaktaydı. Ahmed b. Davud ed-Deynûrî 235 / 849-50 yılında¹⁰³, Ebû Hanîfe ed-Düneysirî 335 / 946-47 yılında İsfahan'da rasat ile meşgul olmuştur. Hatta Ebû Hanife, Ruknudevle Hasan b. Büveyh adına *Zicü Ebû Hanife* adlı bir eser kaleme almıştır.¹⁰⁴

Sultan Melikşah 467 / 1074-75 yılında Ömer Hayyam, Ebû'l Muzaffer İsfizarî, Meymun b. Necip el-Vasîtî, Abdurrahman Haris, Muhammed Hazin ve Muhammed b. Ahmed el-Ma'murî el-Beyhakî gibi âlimleri İsfahan'da bir araya getirmiştir. Sultan bu ilim heyetine şehirde kurdumuş olduğu rasathanede yeni bir takvim yapmalarını emretmiştir.¹⁰⁵ Onlarda o güne kadar kullanılmakta olan takvimlerdeki yanlışlıklarını düzelterek Sultan'ın "Celalü'd-Devle" lakabına nispetle, "Celâlî" adını verdikleri güneş yılını esas alan bir takvim meydana getirmişlerdir.

6. İsfahan'ın Demografik Yapı

Büyük Selçuklular dönemindeki İsfahan'ın siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî yapısının tam olarak ortaya çıkabilmesi için öncelikli

¹⁰⁰ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhëtü'l-kulub*, s. 49.

¹⁰¹ Kecbâf, s. 110.

¹⁰² Kecbâf, s. 144.

¹⁰³ Kâtip Çelebi, II, 736.

¹⁰⁴ Kâtip Çelebi, II, 778.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, X, 98.

olarak şehirde kimlerin yaşadığının bilinmesi gerekir. İsfahan'ın ilk sakinlerinin Merv kökenli olduğuna dair bir rivayet mevcuttur. Bununla birlikte İsfahan'ın etnik yapısı sabit kalmamış sürekli değişim göstermiştir. Şehir, kuruluşundan Büyük Selçuklu hâkimiyetine kadar geçen süreçte birçok farklı hanedanın egemenliğine girmiştir. Hâkim olan devletlerin kendi siyasî hedefleri doğrultusunda uyguladıkları iskân politikaları sonucunda Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde İsfahan; farklı ırk, dil ve dinlerden insanların ikamet ettiği kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Bu kozmopolit yapı içerisinde toplumsal birliktelikler din, etnik köken, meslektaşlık, hemşerilik gibi ortak paydalar üzerine kurulmuştur. İsfahan toplumunu oluşturan etnik unsurlar şunlardır:

6.1. Farslar

İsfahan'da halkın büyük çoğunluğunu şehrin yerlisi olan Fars kökenli dihanlar oluşturmaktaydı. Bununla birlikte İslam fethiyle başlayan süreçte idarenin sırasıyla Araplar, Deylemliler ve Türklere geçmesi neticesinde şehrin yerlileri yönetilenlere dönüşmüştür.

6.2. Araplar

İsfahan'daki Arap varlığı, şehri fetheden İslam ordusunun öncü birliklerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays'ın Teymere bölgesine yerleşmesiyle başlamıştır. İsfahan'a yerleşen Araplar genellikle, başta şehrin fethi sırasında olmak üzere Sâsânî toprakları ve Horasan Bölgesi'nin fethinde yer alan kabilelere mensupturlar. Ayrıca Kûfe ve Basra'dan gelerek şehre yerleşenler de İsfahan'daki Arap nüfusunu oluşturmuştur.¹⁰⁶ Araplar ikamet etmek için çoğunlukla Teymere, Ceyy, Enâr, Berkrud, Kûmidân ve Erdistan bölgelerini seçmiştir.

6.3. Yahudiler

İsfahan'ın en eski sakinlerindenirler. Esasen İran coğrafyasındaki en eski ve en meşhur Yahudi yerleşim yeri İsfahan'dır.¹⁰⁷ Bâbil Kralı Buhtu'n-Nasr¹⁰⁸ (m.ö. 605-562) m.ö. 587 yılında, Kudüs'ü ele geçirince burada yaşayan edip ve sanatkârları¹⁰⁹ esir ederek¹¹⁰ şe-

¹⁰⁶ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 50.

¹⁰⁷ Fischel, s. 111.

¹⁰⁸ İbranice ismi Nebûkadrezzar'dır. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 380.

¹⁰⁹ Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

¹¹⁰ İbn Fakîh, Yahudilerin Kudüs'ten kendilerinin kaçtığını aktarmaktadır. Bkz. İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530.

hirden çıkardı. Kudüs'ten ayrılan Yahudiler buradan ayrılmadan önce yanlarına bir miktar toprak ve su aldılar. Gittikleri bölgelerde ellerindeki örneğe en yakın yeri yaşam alanı olarak belirlemeye çalıştılar.¹¹¹ Bu arayış onları İsfahan'a kadar getirdi. Diğer bir rivayete göre Buhtu'n-Nasr bizzat Yahudileri İsfahan'a kadar getirmiştir.¹¹² Yahudiler şehre geldiklerinde yaklaşık 2700 kişiydi.¹¹³ Miladi IV. yüzyılın ilk yarısında Sâsânî İmparatoru II. Şapur (310-339) tarafından tehcire zorlanan Yahudilerin de yeni adresleri İsfahan olmuştur. Bir diğer rivayete göre de Sâsânî imparatoru I. Yezdigerd (399-427), Yahudi olan karısının isteği üzerine İsfahan'da Yahudiler için bir yaşam alanı inşa ettirmişti.¹¹⁴

Selçuklu dönemine geldiğinde şehirdeki Yahudi cemaatinin nüfusu hakkında net bir bilgiye sahip değiliz.¹¹⁵ Bununla birlikte bölgede en fazla Yahudi'nin yaşadığı şehri olarak İsfahan zikredilmiştir.¹¹⁶ VI. /XII yüzyılın meşhur Yahudi seyyahlarından Tudelalı Benjamin İsfahan'daki Yahudilerin sayısını 15.000 olarak kaydetmiştir.¹¹⁷ Ancak Tudelalı Benjamin'in bu rakamı şehri görmeden verdiğini göz ardı etmemeliyiz.

Tudelalı Benjamin'den öğrendiğimiz bir diğer önemli bilgi de İran bölgesindeki Yahudilerin hepsi üzerinde önemli bir otoriteye sahip olan Haham Sar Shalom'un İsfahan'da ikamet ettiğine dair kayıdır.¹¹⁸ Bu durum şehrin siyasî ve iktisadî öneminden kaynaklanmış olabileceği gibi, burada yaşayan Yahudilerin İran coğrafyasındaki etkinliğinden de kaynaklanmış olabilir.

Büyük Selçuklular döneminde Yahudiler çoğunlukla ticaret ile uğraşmaktaydılar.¹¹⁹ Nitekim şehirdeki zengin tüccar ailelerinin bü-

¹¹¹ İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530.

¹¹² Yâkût, I, 208.

¹¹³ *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kıyas*, s. 525

¹¹⁴ Fischel, s. 112.

¹¹⁵ Lütfullah Hünerfer, kaynağını belirtmeden 3.500 rakamını vermiştir. Bkz., *Râhmümâ*, s. 65. Ancak Kudüs'ten gelen Yahudi grubunun 2.700 kişi olduğu ve sonrasında yeni katılımların yaşandığı düşünülünce arada geçen sürede nüfusun bu rakamın üzerinde bir artış göstermiş olması daha gerçekçi gelmektedir.

¹¹⁶ Himyerî, s. 43.

¹¹⁷ Benjamin of Tudela, *Sefer ha-Massa'ot*, ed. and trans. M.N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela (Critical Text, Translation and Commentary)*, New York: Philipp Feldheim, 1907, s. 58.

¹¹⁸ Benjamin of Tudela, s. 58.

¹¹⁹ Yâkût, I, 209.

yük çoğunluğu bu millettendi. Ayrıca Yahudiler ticaretin yanı sıra kasaplık, hacamatçılık, dericilik ve dokumacılık ile de meşgul oluyorlardı.¹²⁰

6.4. Deylemliler

Etnik kökenleri tam olarak belirlenemeyen Deylemliler muhtemelen çok eski dönemlerden beri İran'da yaşayan, fakat Farisî olmayan bir kavme mensupturlar.¹²¹

6.5. Kürtler

İsfahan toplumunu oluşturan bir diğer etnik unsur ise Kürtlerdi.¹²² İsfahan'da Kürt nüfusun varlığına dair belirleyebildiğimiz en eski tarih 295 / 907-908 yılıdır. Nitekim İsfahan'da ikamet eden Kürtler, söz konusu yılda Halife Muktedir Billah'a isyan eden Abdullah b. İbrahim el-Mesma'î'ye katılmışlardır.¹²³ Ancak onların şehre ne zaman ve nasıl geldikleri hakkında kaynaklarımızda net bir bilgiye ulaşamadık. İsfahan'da Kürt nüfus, şehrin Kâmdân ve Fehmân isimli yerleşim yerlerinde ikamet etmekteydi.¹²⁴

6.6. Türkler

176

Türklerin İsfahan'a ilk gelişi 420 / 1029-1030 yılında olmuştur. Sultan Gazneli Mahmud, mağlup ettiği Arslan Bey'in siyasî hâkimiyetini kabul eden yaklaşık 2000 çadırılık bir Türk grubunu İsfahan'a yerleştirmiştir.¹²⁵

7. İsfahan'ın Dinî Yapısı

İsfahan'daki Yahudi nüfusu demografik yapı altında incelediğimiz için bu başlık altında şehirdeki Müslümanların durumunu inceleyeceğiz.

7.1. Şiîlik

İsfahan'da Şiîlik erken dönemlerden itibaren taraftar bulmuştur. Hemdân kabilesinin önde gelen isimlerinden olan ve Hz. Ali döneminde İsfahan, Rey ve Hemedân valiliğini yürüten Yezid b. Kays (ö.

¹²⁰ Kecbâf, s. 65.

¹²¹ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 264.

¹²² Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹²³ İbnü'l-Esir, VIII, 12.

¹²⁴ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.

¹²⁵ İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, 685/1286, *Târihi Muhtasaru'd-Düvel*, thk. Entûn Sâlihânî, Daru'ş-Şark, Beyrut 1992, 180.

37) İsfahan'da Hz. Ali taraftarı olarak tanımlanan ilk isimdir. Büyük Selçuklu öncesi şehre hâkim olan Şîî Büveyhîler ve Kâkûyîler döneminde iktidarın resmi mezhebi olması hasebiyle on iki imam Şîîliği şehirde yaygınlık kazanmıştır.¹²⁶ Buna mukabil Büyük Selçuklu döneminde Şîî unsurun şehirdeki etkinliğini kaybettiği görülmektedir. Bu nedendir ki şehir devrin önemli Sünnî merkezleri arasında zikredilmektedir. Bu durumu bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde değerlendirdiğimizde, merkezi otoritenin güçlü olduğu ilk dönemde toplumun Şîî kesiminin toplumsal görünürlülüğünün zayıfladığını söylemenin daha yerinde olacağı kanaatindeyiz.

7.2. Sünnîlik

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan, Sünnîliğin en önemli merkezlerinden birisi haline geldi. Bu Sünnî yapıyı oluşturan unsurlara baktığımızda;

7.2.1. Hanefîlik

İsfahan'a yerleşen Arapların büyük çoğunluğunun Ebû Hanîfe'nin şehri Kûfe'nin yanı sıra Basra'dan buraya gelmeleri¹²⁷ ve geldikleri coğrafya ile bağlarını koparmamaları Hanefîliğin İsfahan'da yayılmasına zemin hazırlayan sebepler arasında gösterilebilir.¹²⁸ Hanefî öğretileri, Ebû Hanîfe'nin seçkin talebelerinden, babası Emevîler döneminde İsfahan'ın idarecisi olan ve burada doğan İmam Züfer b. Huzeyl¹²⁹ başta olmak üzere Hakem b. Eyyüb, Numan b. Abdüsselam ve Hüseyin b. Hafs gibi isimler vasıtasıyla İsfahan'da kabul görmüştür.¹³⁰ Büyük Selçuklular döneminde Hanefî mezhebine mensup olanlar Cobâre mahallesinde ikamet etmekteydiler.¹³¹

7.2.2. Hanbelîlik

Selçuklular İsfahan'a hâkim olduklarında Hanbelîlik İsfahan'da en yaygın mezhep konumundaydı. Bunda İsfahan'da kadılık görevini yürüten İmam Hanbel'in büyük oğlu Salih (ö. 266 / 880), onun vefatının ardından da oğulları Ahmet ve Zübeyr'in etkisi yadsına-

¹²⁶ Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, *Tarih-i Teşeyyu'-i İsfahan*, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslamî, Tahran, 1374hş., s. 112.

¹²⁷ Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 86.

¹²⁸ Guedy, s. 35-36.

¹²⁹ Geniş bilgi için bkz. Muhsin Koçak, Züfer b. el-Huzeyl (Hayatı ve Eserleri), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, S. 5, s. 121-145.

¹³⁰ Guedy, s. 35.

¹³¹ Kecbâf, s. 45.

maz.¹³² Bununla birlikte Hanbelîliğin geniş kitlelerce kabulündeki en önemli pay, dedesi İbn Hanbel'in öğrencisi, kendisi de ömrünün yaklaşık 40 yılını ilim seyahatlerinde geçirerek devrin birçok önemli âliminden ders alan Muhammed b. İshak İbn Mende (ö. 395 / 1004-5)'ye aittir. O ve çocukları Ebû'l-Kâsım, Ebû'l-Amr ve torunu Ebû Zekeriyya İsfahan'da Hanbelîlerin liderliği üstlenerek şehrin entelektüel yaşamında etkin olan birçok ismin yetişmesine katkıda bulunmuşlardır. Onların etkinliği, bölge şehirlerindeki en kalabalık Hanbelî nüfusun, Bağdat dâhil olmak üzere, İsfahan'da oluşmasını sağlamıştır.¹³³

7.2.3. Şâfiîlik

Büyük Selçuklular hâkimiyetinin ardından İsfahan'ın mezhebî yapısında önemli bir değişim yaşanmıştır. Özellikle Nizâmiye Medresesi'nin de etkisiyle şehirde Hanbelîlik etkinliğini kaybetmiştir. Şâfiî öğretiler toplumun çoğunluğunun benimsediği görüşler haline gelmiştir.¹³⁴ Şâfiîler, Derdeşt mahallesinde ikamet etmekteydiler.¹³⁵

Sonuç olarak, Büyük Selçuklu döneminde İsfahan'ın toplumsal yapısını incelediğimizde, çok uluslu, çok kültürlü ve çok dilli bir yapının sağlanan siyasî istikrar, ekonomik refah ve yüksek seviyeli ilmî ortam içerisinde bir arada, güven içerisinde, mutlu ve huzurlu bir dönem geçirdiğini söyleyebiliriz. Tabii ki, Melikşah sonrası yaşananların siyasal ve ekonomik yapının yanı sıra şehrin toplumsal düzenine de olumsuz etkilerini göz ardı edemeyiz.

8. İsfahan'ın Ekonomik Durumu

Ekonomi, şehrin büyümesi ve kalkınmasında etkin olan faktörlerden biridir. Şehirlerin ekonomik büyüklüğü, onları insanların gözünde daha cazip ve yaşanabilir hale getirir. İsfahan'ın da sahip olduğu büyük ekonomik potansiyel, kurulduğu dönemden itibaren bu benzerleri içerisinde müstesna bir yere taşımıştır. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan, Musab b. Zübeyr ile olan mücadelesinde Iraklılara mektuplar yazarak onları yanına çekmeye çalışmıştır. Abdülmelik'in haberleştiği herkesin, yapacakları yardıma karşılık

¹³² Guedy, s. 36.

¹³³ Sıbt, s. 194.

¹³⁴ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49

¹³⁵ Kesaî, s. 223.

İsfahan emirliğini istemesi¹³⁶ şehrin sahip olduğu zenginliği göstermesi açısından kayda değerdir.

İsfahan, Büyük Selçukluların hâkimiyetine girmeden önce, bir yıldan uzun süre kuşatma altında kalmıştır. Kuşatma süresince şehirde ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Temel ihtiyaç maddelerinin tükenmesi ile birlikte arz-talep dengesi bozulmuş ve bu durum fiyatların aşırı oranda yükselmesine sebep olmuştur. Uyguladığı politikalardan, yaşanan ekonomik krizin farkında olduğunu anladığımız Tuğrul Bey, şehirde kontrolü sağladıktan sonra halktan üç yıl süre ile vergi alınmamasını emretmiştir.¹³⁷ Böylelikle günümüz ekonomi ifadeleriyle söyleyecek olursak, vergi muafiyeti getirerek İsfahan için büyümeye endekli bir ekonomi politikası belirlemiştir.¹³⁸ Bu politika kısa sürede etkisini göstermiş ve kuşatmanın olumsuz izleri tamamen silinmiştir. Şehrin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden bir yıl sonra İsfahan'a gelen Nasır Hüsrev de halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan'dan daha güzel ve mâmur bir şehir görmediğini belirterek bu durumu tasdiklemiştir. Ekonomik hayatın istikrara kavuşması şehrin nüfusuna da etki etmiştir. Nitekim kuşatma sırasında şehri terk edenler, ekonominin canlanmasının ardından geri dönmüşlerdir.¹³⁹

Büyük Selçuklu coğrafyasında sağlanan güven ortamı hem ulusal hem de uluslararası ticaret faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. İsfahan'ın sahip olduğu ticarî büyüklüğe, başkent olmasının getirdiği siyasî güç de eklenince şehir, devrin en önemli ticaret merkezlerinden birisi haline gelmiştir.

Büyük Selçuklular döneminde farklı coğrafyalardan getirilen geniş ürün yelpazesinin İsfahan'da insanların beğenisine sunulması, şehrin bir ithalat-ihracat merkezi haline geldiğini düşündürmektedir. Tacirler sadece kendi mallarını satmak için değil, aynı zamanda vatanlarına uzak bölgelerden İsfahan'a gelen ürünleri almak için de şehre gelmekteydiler. Bu bağlamda İsfahan'ı adeta dönemin piyasa ekonomisinin kalbi durumundaki şehirlerden birisi olarak da değerlendirebiliriz. Çin, Bahreyn, Umman, Hindistan gibi bölgelerde

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, IV, 325.

¹³⁷ Nasır-ı Hüsrev, s. 166.

¹³⁸ Ekonomist Nouriel Roubini'nin bu konudaki fikirleri için bkz. <http://www.ntvmsnbc.com/id/25357725/> 26.06.2012

¹³⁹ Nasır-ı Hüsrev, s. 167.

üretilen ürünlerin İsfahan pazarlarında yer alması, şehirdeki ticarî ilişkilerin boyutunu gözler önüne seren önemli örnektir.

Büyük Selçuklular Dönemi'nde İsfahan pazarlarında, Bağdat'ta üretilen nâdide tuhafiye ürünleri, Kûfe ipekleri, Bizans'ta işlenen sırmalı ve Mısır'da üretilen keten kumaşlar, Bahreyn mücevherleri, Umman abanozu, Hindistan'dan getirilen fildişi, Çin'in nadir eşyaları, Horasan kürkleri, Taberistan kerestesi, Azerbaycan ve Gîlân'da hazırlanan yünlü giysiler ve Ermeni halıları gibi farklı bölgelerden gelen lüks, nadir bulunan ve kıymetli ürünlere çok rahat ulaşılabiliyordu. Bunlara ilaveten, Maferruhî'nin uzak diyarlar olarak nitelendirdiği bölgelerden getirilen yelkenli gemiler, kap-kacaklar, halılar, mobilyalar, ilaç ve tedavide kullanılan aletler ve tohumlar İsfahanlıların beğenisi- ne ve kullanımına sunulmaktaydı.¹⁴⁰ İsfahan halkı, sosyal statülerine göre bu geniş ürün yelpazesinden kendine uygun olanlarını kullanmaktaydı. Bir ürünün arz edilebilmesi için o ürüne talebin olması gerekir. İsfahan'da farklı coğrafyalardan getirilerek insanların beğenisi- ne arz edilen geniş ticarî ürün yelpazesi, toplumun bu ürünleri talep edebilecek mâlî güce sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kaynaklar

- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984.
- Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya Buharî, *Lübabü'l-Elbab*, ed. Edward G. Browne, Leiden, 1906.
- Âvî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş.
- Bala, Mirza, "İsfahan", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, V/II, 1068.
- el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz b. Muhammed Ebû Ebeyd el-Endülüsî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ'il-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403h.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 707, Ankara 1987.
- Benjamin of Tudela, *Sefer ha-Massa'ot*, ed. and trans. M.N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela (Critical Text, Translation and Commentary)*, New York: Philipp Feldheim, 1907.
- Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, *Tarih-i Teşeyyu'-i İsfahan*, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran, 1374hş.

¹⁴⁰ Mâferrûhî, s. 83-84; Âvî, s. 53.

- Farisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdülgafir, *el-Halkatü'l-ula min tarihi nisabur*, Kum, 1982.
- Gaube, Heinz, "Iranian Cities", *The City in The Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi vdd, Brill, 2008.
- Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut 1979.
- Hüseynî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-Deoleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966.
- Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa*, Matbuatu Daru'l-Kütübil Mısıryye, Kahire 1922.
- Kazvînî, b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfî 750/1350, *Tarih-i Güzîde*, Abdülhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran, 1364hş.
- Koçak, Muhsin, Züfer b. el-Huzeyl (Hayatı ve Eserleri), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, S. 5.
- Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Fevâze, Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.
- Harman, Ömer Faruk, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1971.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *er-Ravzü'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktar*, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975.
- Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-Selef*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340hş..
- Hünerfer, Lütfullah, *Âşinâ-yı bâ Şehri Târîhi İsfahan*, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373hş.
- , *Râhnümâ-yi İsfahan*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994,
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'laku'n-Nefise*, yay. Martin Theodor Houtsma, E. J. Brill, Leiden, 1967.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevarih-i'l- Mülük ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.
- İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, *Târîhi Muhtasarü'd-Düvel*, thk. Entûn Sâlihânî, Daru's-Şark, Beyrut 1992.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

- Kecbâf, Ali Ekber, *İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan*, 1389hş.
- Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, *Kitabu Mehâsin-i İsfahan*, nşr. Seyyid Celaledin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, ts..
- Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, *Kitâbu Nüzhetü'l-Kulûb: el-Makaletü's-Sâlise*, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muyhiddin b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât, İdaretü'l-Tıbaatî'l-Müniriyye*, Kahire, ts..
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.
- Özkurt, Kemal, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2005.
- Reşîdüddîn, Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, haz.: Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1960.
- Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilka-fi Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafîyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1964.
- Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, İstanbul, 1994.